

»IZRAELSKA ZVEZA«:
TAJNI STIKI MED JUGOSLAVIJO IN IZRAELOM V OSEMDESETIH LETIH

Mateja REŽEK

Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: mateja.rezek@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Članek obravnava tajne stike med Jugoslavijo in Izraelom, ki so bili v osemdesetih letih pretežno v domeni slovenske Službe državne varnosti, v obdobju razpadanja Jugoslavije pa so prerasli v sodelovanje med Slovenijo in Izraelom. Tajni stiki so bili vzpostavljeni že v času nastajanja judovske države v Palestini in niso zamrli niti po jugoslovanski prekinitvi diplomatskih odnosov z Izraelom ob šestdnevni vojni leta 1967. V osemdesetih letih so bili osredotočeni na gospodarsko in obveščevalno sodelovanje, po potrebi pa so služili tudi kot tajni kanal za izmenjavo političnih stališč. Raziskava se opira predvsem na doslej neraziskane arhivske dokumente slovenske Službe državne varnosti, skozi katere lahko spremljamo tako vsebinsko plat tajnih stikov kot metode in taktike delovanja obveščevalnih služb, hkrati pa je to gradivo presenetljivo bogat vir za zgodovino bližnjevzhodne krize. Tajni jugoslovansko-izraelski stiki so analizirani v kontekstu zunanje politike Jugoslavije ter stališč njene diplomacije do Izraela in bližnjevzhodne krize.

Ključne besede: Jugoslavija, Slovenija, Izrael, paradiplomacija, Služba državne varnosti, Mossad, Shaike Dan, Šimon Peres, Edo Brajnik

»LA CONNECTION ISRAELIANA«:
COLLABORAZIONE SEGRETA TRA LA JUGOSLAVIA E ISRAELE NEGLI ANNI OTTANTA

SINTESI

L'articolo ricostruisce i rapporti segreti tra la Jugoslavia e Israele, che negli anni Ottanta erano prevalentemente di competenza dei Servizi sloveni di sicurezza dello Stato, e che successivamente, durante il periodo della dissoluzione della Jugoslavia, si rafforzarono in una vera e propria collaborazione tra Slovenia e Israele. I contatti segreti si erano stabiliti già all'epoca della formazione dello Stato ebraico in Palestina e non si spensero nemmeno nel 1967 quando, all'indomani della Guerra dei Sei giorni, la Jugoslavia interruppe i rapporti diplomatici con Israele. Negli anni Ottanta erano incentrati sulla collaborazione economica e di intelligence, servendo sporadicamente anche come canale segreto per contatti politici. La ricerca si basa soprattutto su documenti d'archivio, finora non utilizzati, dei Servizi sloveni di sicurezza dello Stato, che rendono possibile sia studiare la collaborazione tra i due Stati a livello dei contenuti sia esaminare i metodi e le tattiche operative delle rispettive intelligence. Il materiale consultato risulta inoltre essere anche un'eccezionale e sorprendente fonte di informazioni per la storia della crisi mediorientale. I rapporti segreti jugoslavo-israeliani vengono analizzati nel contesto della politica estera jugoslava e delle posizioni della sua diplomazia nei confronti di Israele e della crisi mediorientale.

Parole chiave: Jugoslavia, Slovenia, Israele, paradiplomazia, Servizi di sicurezza dello Stato, Mossad, Shaike Dan, Shimon Peres, Edo Brajnik

UVOD

Čeprav je zgodovina mednarodnih odnosov eno od klasičnih področij političnega zgodovinopisja, lahko povečanemu zanimanju zanj v slovenskem zgodovinopisju sledimo šele v zadnjem desetletju.¹ Na eni strani je temu botrovala večja dostopnost arhivskih virov, na drugi strani pa novi epistemološki in interpretativni pristopi, ki upoštevajo tako institucionalni in notranjepolitični kot gospodarski in družbeni kontekst oblikovanja zunanje politike posameznih držav. V fokus preučevanja so se tako poleg izpostavljenih političnih in diplomatskih osebnosti prebili tudi paradiplo-matski in transnacionalni akterji, kot so gospodarska in intelektualna omrežja, obveščevalne službe, diaspore, manjšine, mediji ter drugi posamezniki in skupine, ki nemalokrat odigrajo pomembno, toda od zunaj nevidno ali manj vidno vlogo v ozadju diplomatskega dogajanja.

Pričujoči članek obravnava tajne stike med Jugoslavijo in Izraelom v osemdesetih letih 20. stoletja, njegov namen pa je opozoriti prav na pomen paradiplo-matskih akterjev v meddržavnih odnosih, zlasti na vlogo osebnih povezav in obveščevalnih služb, ki je bila v jugoslovansko-izraelskih odnosih še posebej izrazita. Zaradi prekinjenih diplomatskih odnosov z Izraelom so v osemdesetih letih stiki potekali na neformalni ravni, največkrat po tajnih kanalih, s katerimi je s soglasjem zveznih oblasti upravljala slovenska Služba državne varnosti (SDV). Jugoslovansko-izraelski tajni stiki so zato rekonstruirani predvsem na podlagi doslej neraziskanih arhivskih dokumentov slovenske SDV, skozi katere lahko spremljamo tako njihovo vsebinsko plat kot metode in taktike delovanja obveščevalnih služb, hkrati pa je to gradivo presenetljivo bogat vir za zgodovino bližnjevzhodne krize. Dokumenti SDV dokazujejo, da so se tajni stiki med Jugoslavijo in Izraelom odvijali skozi vsa leta obstoja socialistične Jugoslavije in bili veliko intenzivnejši od njunih diplomatskih odnosov celo v času, ko so ti še obstajali. Po jugoslovanski prekinitvi diplomatskih odnosov leta 1967 se je razhajanje med vsebino tajnih stikov in dogajanjem na diplomatskem parketu še bolj poglobilo, o njuni divergenci pa pričajo tudi dokumenti jugoslovanskega zunanjskega ministrstva.

Za razumevanje jugoslovansko-izraelskih tajnih stikov v osemdesetih letih in vloge slovenske SDV je treba seči nekaj desetletij nazaj, v prva povojna leta. Tajno sodelovanje je bilo vzpostavljeno že v času nastajanja judovske države v Palestini, kasneje pa je preraslo v razmeroma živahne gospodarske in obveščevalne

stike.² Ključno operativno vlogo v tajnih stikih med državama sta odigrala visoki funkcionar jugoslovanske Uprave državne varnosti (UDV) Edo Brajnik in izraelski agent Shaike (Yeshayahu) Dan, med katerima so se v desetletjih njunega sodelovanja spletle tudi prijateljske vezi, ki so marsikdaj generirale stike med državama. Edo Brajnik je vrsto let vodil protiobveščevalno službo oz. oddelek za tujino znotraj jugoslovanske UDV, v prvi polovici šestdesetih let je postal namestnik notranjega ministra Aleksandra Rankovića oz. načelnik jugoslovanske UDV, po odhodu iz Beograda leta 1965 pa je kot predsednik komisije za mednarodne odnose pri slovenski skupščini utiral pot slovenskemu čezmejnemu gospodarskemu sodelovanju³ in še naprej vzdrževal stike z Izraelom. Njegov izraelski sogovornik Shaike Dan je bil v času nastajanja Izraela eden od voditeljev tajne organizacije za preseljevanje Judov v Palestino Mossad le Aliyah Bet, zaradi svojih zaslug pa je v domovini užival tako rekoč status »institucije«, nacionalnega junaka, vendar javnih funkcij nikoli ni opravljal. Bil je tesno, tudi prijateljsko povezan z izraelskimi voditelji iz vrst laburistov: z Davidom Ben Gurionom, Levijem Eshkolom, Mošetom Dayanom, Goldo Meir in kasneje s Šimonom Peresom, vrata do najvišjih izraelskih voditeljev pa so mu bila odprta tudi v času desnih vlad, zlasti pri Jicaku Šamirju.

Tajno sodelovanje med Jugoslavijo in Izraelom je potekalo na ravni medsebojnih uslug, kjer je vsaka stran sledila svojim interesom, a so bile koristi nemalokrat obojestranske. Jugoslavija je med letoma 1946 in 1948 pomagala nastajajoči judovski državi pri tajnem preseljevanju Judov iz Evrope v Palestino in v času prve arabsko-izraelske vojne pri ilegalnem tranzitu orožja za izraelsko vojsko. V zameno je Izrael Jugoslaviji ob mednarodni izolaciji v obdobju spora z Informbirojem pomagal pri ilegalnem uvozu zahodne tehnologije za jugoslovansko industrijo in z različnimi drugimi gospodarskimi uslugami ter na ta način odigral vlogo tudi pri vzpostavljanju jugoslovanske »vzporedne ekonomije«, ki se je z namenom preboja ekonomske izolacije razvila pod okriljem UDV v času informbirojevskega spora in se nadaljevala tudi v kasnejših desetletjih. V začetku petdesetih let je bilo na jugoslovansko pobudo vzpostavljeno tudi obveščevalno sodelovanje – jugoslovanska stran je zbirala informacije v arabskih državah, zlasti v Egiptu, Siriji in Libanonu, izraelska stran pa je obveščala jugoslovansko o dogajanjih v vzhodnem bloku, predvsem v sosednjih Madžarski, Romuniji, Bolgariji in Albaniji – toda to sodelovanje je bilo po zamenjavi režima v Egiptu leta 1953 z jugoslovanske strani prekinjeno.

1 Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-6832 »Slovenski diplomati in zunanjepolitični vidiki osamosvajanja Republike Slovenije, 1980–1992«, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije in smo ga na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper izvajali med letoma 2014 in 2017. Zahvaljujem se dr. Juretu Ramšaku, ki mi je prijazno posredoval arhivsko gradivo iz Diplomatskega arhiva v Beogradu in Open Society Archives v Budimpešti.

2 Več o jugoslovansko-izraelskih odnosih v prvem povojnem desetletju gl. Režek, 2013a; 2013b.

3 Več o slovenskem čezmejnem gospodarskem sodelovanju gl. Ramšak, 2014.

V drugi polovici petdesetih let se je hkrati z oblikovanjem jugoslovanske politike neuvrščeni prostor za sodelovanje z Izraelom čedalje bolj ožil. Jugoslovanska zunanjepolitična strategija do Bližnjega vzhoda⁴ je začela dobivati oblike kasneje dobro prepoznavne politike, ki jo je zaznamovala podpora arabskim državam in palestinskemu osvobodilnemu gibanju ter zavračanje izraelskega ekspanzionizma. Toda stiki med Jugoslavijo in Izraelom kljub temu niso zamrli, temveč so se umaknili tja, kjer so se leta 1946 začeli: v tajnost. Nadaljevali so se predvsem gospodarski stiki, ki so občasno prehajali tudi v obveščevalno sodelovanje. Tako je izraelska obveščevalna služba Mossad pred Titovim obiskom v Južni Ameriki leta 1963 zbirala informacije o jugoslovanski politični emigraciji in druge podatke, pomembne za predsednikovo varnost, enakih uslug pa je bila jugoslovanska stran deležna tudi sredi šestdesetih let pred Titovim obiskom v Avstriji.⁵ Izraelska stran je upala, da bo v zameno za obveščevalne usluge Tito posredoval pri egiptovskemu predsedniku Naserju glede mirovnih pogajanj med Izraelom in Egiptom: leta 1962 in 1963 je Tita za posredovanje prosil izraelski premier David Ben Gurion, leta 1965 pa je podobno prošnjo na Tita naslovil njegov naslednik Levi Eshkol,⁶ a sta oba zaman čakala na Titovo pomoč.

Kljub Titovi odločni podpori arabskim državam, članicam gibanja neuvrščeni, tajno sodelovanje med Jugoslavijo in Izraelom ni zamrlo niti po jugoslovanski prekinitvi diplomatskih odnosov z Izraelom ob šestdnevni vojni leta 1967. Z vednostjo in soglasjem jugoslovanskega državnega vrha so se tajni stiki med Edom Brajnikom in Shaikejem Danom nadaljevali tudi v naslednjih letih. Leta 1968 je Dan omogočil obisk v Izraelu gospodarski delegaciji iz Luke Koper pod vodstvom direktorja prostocarinske cone Vidka Hlaja. Takrat so bili sklenjeni različni trgovinski sporazumi, zlasti o pretoku izraelskega blaga prek kopskega pristanišča, kasneje pa so prek nje prevažali tudi imetje evropskih Judov, ki so se selili v Izrael. V času po prekinitvi diplomatskih odnosov se Dan in Brajnik nista sestajala v Jugoslaviji, temveč v Avstriji, Italiji in Švici, na podlagi njunih pogovorov pa je Brajnik poročal o razmerah na Bližnjem vzhodu Zveznemu sekretariatu za zunanje zadeve (ZSZZ), zlasti v mandatu Miloša Minića. Stiki so bolj ali manj redno potekali do leta 1980, potem pa so bili zaradi Brajnikove bolezni prekinjeni in na izraelsko pobudo obnovljeni tik pred Brajnikovo smrtjo konec leta 1983.⁷

OBNOVITEV TAJNIH STIKOV

Prva polovica osemdesetih let je bila tako za Jugoslavijo kot za Izrael težavno obdobje. Jugoslavija se je soočala s spremenjenimi razmerami po Titovi smrti ter z gospodarsko in finančno krizo, v še hujših težavah pa je bil Izrael, ki je bil zaradi svoje agresivne politike in ekspanzionizma – v prvi polovici osemdesetih let se je opekel zlasti z okupacijo južnega Libanona – na mednarodnem prizorišču čedalje bolj osamljen.⁸ Zaradi mednarodne izolacije ter visokih stroškov za vojsko in naseljevanje okupiranih ozemelj na Zahodnem bregu, je Izrael zdrnil v globoko gospodarsko krizo, spopadal pa se je tudi z izjemno visoko inflacijo in čedalje hujšo notranjepolitično razklanostjo. Hkrati z utrjevanjem odnosov med ZDA in nekaterimi arabskimi državami je začel nekoliko izgubljeni tudi podporo svoje največje zaveznice, zato so bili izraelski voditelji prisiljeni začeti razmišljati o mirovnih pogajanjih. Da bi prebili mednarodno izolacijo, so leta 1983 prešli v pravo mednarodnopolitično ofenzivo iskanja stikov in zavezništva na vse strani.

Septembra 1983 je ameriški veleposlanik v Beogradu David Anderson po nalogu podsekretarja State Departmenta Lawrencea Eagleburgerja obvestil jugoslovansko zunanje ministrstvo o Eagleburgerjevem pogovoru z izraelskim zunanjim ministrom Davidom Kimchejem glede možnosti izboljšanja odnosov med Jugoslavijo in Izraelom, vendar je bil Anderson z ZSZZ odslovljen z odgovorom, da ni nikakršnih razlogov za spremembo jugoslovanske politike do Izraela.⁹ Čedalje več pobud za sodelovanje z Jugoslavijo je prihajalo tudi s strani najrazličnejših izraelskih in mednarodnih judovskih organizacij, za vzpostavitev vsaj neformalnih stikov med državama pa so se v pogovorih z jugoslovanskimi novinarji intenzivno zavzemali tudi predstavniki izraelskih oblasti. Toda jugoslovanski državni vrh je ostajal neomajen.

Napočil je čas, da v igro vstopi najizkušenejši izraelski pogajalec v odnosih z Jugoslavijo, Shaike Dan. Po neuspelem poskusu vzpostavitve stika z Edom Brajnikom, ki je bil takrat že v kritičnem stanju, se je Dan v začetku septembra 1983 s predlogom za obnovitev stikov obrnil na svojega dobrega znanca Vidka Hlaja. Ta je med letoma 1948 in 1974 občasno sodeloval v tajnih pogovorih med Brajnikom in Danom, svojčas pa je vodil tudi gospodarsko komisijo pri slovenski in zatem pri jugoslovanski UDV. Hlaj je Danovo pobudo

4 Več o jugoslovanski bližnjevzhodni politiki gl. Petrović, 2006; Životić, 2008; Bogetić & Životić, 2010; Režek, 2014.

5 ARS, SI AS 1931, tehnična enota (t. e.) 2655, mapa (m.) 1, 165: Informacija o nekadašnji obaveštajni saradnji, činjenju uzajmnih usluga i kontaktima između naše i izraelske obaveštajne službe, 22. 5. 1973; ARS, SI AS 1931, t. e. 2655, m. 1, 169: Informacija o dosadašnjoj saradnji sa Jeshayahu Danom, 21. 12. 1966; ARS, SI AS 1931, t. e. 2658, m. 6, 1375: Opomnik o stikih in sodelovanju z Danom, 1989.

6 ARS, SI AS 1931, t. e. 2658, m. 6, 1375: Opomnik o stikih in sodelovanju z Danom, 1989.

7 ARS, SI AS 1931, t. e. 2658, m. 6, 1375–1376. Dokumente o Brajnikovih tajnih stikih z Danom med letoma 1967 in 1980 hrani Arhiv Republike Slovenije v fondu SI AS 1931, t. e. 1404 (dokumenti iz te škatle so objavljeni v: Dornik Šubelj, 2011) in SI AS 1931, t. e. 2655.

8 Več o razmerah na Bližnjem vzhodu gl. Fawcett, 2016; Halliday, 2005; Brown, 2004 idr.

9 DAMSP PA, 1985, F-35: Informacija o nekim elementima za ocenu odnosa Jugoslavije i Izraela, 17. 5. 1985, 4.

prenesel slovenski SDV, njen načelnik Branko Bračko pa načelniku zvezne SDV Srđanu Andrejeviću, ki je privolil v obnovitev tajnih stikov. Kontakte z Danom je prevzel II. oddelek slovenske SDV, zadolžen za tujino, za novega Danovega sogovornika pa je bil izbran Marko Zore. SDV je zadevo poimenovala »akcija ‚Albert‘«, po novem psevdonimu, ki ga je izbrala za Shaikeja Dana.¹⁰ Tajni stiki med letoma 1983 in 1990 so precej natančno dokumentirani in jih v okviru tega članka ni mogoče v celoti predstaviti, zato bodo podrobneje prikazani le začetni kontakti, njihovo nadaljevanje v drugi polovici osemdesetih let pa zgolj v obrisih.

Marko Zore je o svojih stikih z Danom poročal načelniku slovenske SDV – najprej je bil to Branko Bračko, zatem Ivan Eržen in nazadnje Štefan Tepeš – ta pa je o njih obveščal zveznega podsekretarja za notranje zadeve oz. načelnika zvezne SDV – do leta 1986 je bil to Srđan Andrejević in za njim Zdravko Mustač. Poleg načelnika zvezne SDV so bili o tajnih stikih obveščeni tudi nekateri slovenski člani jugoslovanskega političnega vrha: Stane Dolanc, do leta 1984 zvezni sekretar za notranje zadeve ter zatem član in podpredsednik Predsedstva SFRJ; Janez Zemljarič, podpredsednik Zveznega izvršnega sveta (ZIS); in nazadnje Janez Drnovšek, med majem 1989 in majem 1990 predsednik Predsedstva SFRJ. Poročila o tajnih stikih z Izraelom sta prejela tudi predsednik Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije (CK ZKS) Milan Kučan in predsednik slovenske vlade Dušan Šinigoj.

Z izraelske strani je bil v stikih z Jugoslavijo sprva izražen predvsem gospodarski interes, toda v ozadju so se skrivali politični interesi, povezani z vlogo Jugoslavije v gibanju neuvrščenih in še posebej z njenim vplivom v arabskih državah, ter iskanje možnosti za obnovitev diplomatskih odnosov med državama. Jugoslovanska stran sprva ni kazala večjega zanimanja za širitev gospodarskega sodelovanja in še manj za obnovitev političnih kontaktov. Bolj se je osredotočala na obveščevalne zadeve, pri čemer je niso zanimale le razmere na Bližnjem vzhodu, temveč si je od izraelske strani obetala tudi informacije o stališčih ZDA do Jugoslavije ter o delovanju jugoslovanske politične emigracije.

Dan je z namenom obnovitve tajnih stikov v Ljubljano prispel 1. novembra 1983. Spremljala ga je žena Eva, zagrebška Judinja, ki jo je spoznal v prvih povojnih letih, ko je organiziral tajne prevoze Judov prek Jugoslavije v Palestino, in se je leta 1949 z njim preselila v Izrael. Ob prvem srečanju z Zoretom je Dan ponudil turistično-prevozniški posel z izraelsko letalsko družbo

MAOF, ki je želela vzpostaviti čarterske polete med Tel Avivom in Dubrovnikom, vodil pa jo je Danov prijatelj, nekdanji direktor Mossada Meir Amit. Dan je jugoslovanski strani takoj ponudil tudi stike z Mossadom, ne le v smislu medsebojne izmenjave informacij, ampak tudi »dogovarjanja in urejanja raznih stvari, ki jih vlade preko rednih kanalov ne morejo«, zlasti če so diplomatski odnosi prekinjeni.¹¹ Jugoslovanska stran je imela glede ponujenih stikov z Mossadom sprva precej pomislekov, čeprav jih je Dan prepričeval, da bi lahko Mossad z marsičem pomagal, »npr. če bi bilo treba v ZDA v našo korist preveriti kakšne večje finančne zadeve«, in »da se ne bi smeli preveč ozirati na politične implikacije tajnih stikov, saj imajo oni veliko tajnih stikov celo z Arabci«.¹² Pripravljenost je pokazal tudi za pogovore o politično-obveščevalnih zadevah, kakršne sta imela z Brajnikom v prejšnjih letih. Za te je bilo na jugoslovanski strani tudi največ zanimanja, v tistem trenutku pa je iskala predvsem »širšo informacijo o dejanskem odnosu ZDA do SFRJ«, kar je Dan »načelno obljubil«.¹³

SDV je Danovo iniciativo za ponovno vzpostavitev tajnih stikov povezovala z izraelskim iskanjem možnosti za obnovitev diplomatskih odnosov z Jugoslavijo,¹⁴ o čemer se je šušljalo v diplomatskih in novinarskih krogih. V pogovorih se je Dan zanimal tudi za jugoslovanske odnose s Sovjetsko zvezo in potrdil, da še vedno vodi izseljevanje vzhodnoevropskih Judov v Izrael. To je bilo iz Sovjetske zveze sicer ustavljeno, če bi bilo znova dovoljeno, pa bi želel v letalske prevoze judovskih izseljencev vključiti Jugoslavijo.¹⁵ Pogovori so se sukali tudi okoli razmer na Bližnjem vzhodu, zlasti v Libanonu, Danovo pripovedovanje o izraelskih notranjepolitičnih in gospodarskih razmerah pa ob prvem stiku »ni preseglo ravni poročanja naših in tujih občil«. SDV je to pripisovala njegovi »taktiki odnosno določeni rezerviranosti do novega sogovornika«,¹⁶ prve pogovore pa je ocenjevala predvsem kot »medsebojno spoznavanje in tipanje«.¹⁷

Dan je med svojim bivanjem v Ljubljani dvakrat obiskal umirajočega Eda Brajnika v Kliničnem centru,¹⁸ že pred odhodom pa je dobil tudi nekaj povratnih informacij glede svojih pobud. Zanimanje za turistične aranžmaje z MAOF-om je pokazal generalni direktor turistične agencije Kompas Egon Conradi, svojčas načelnik slovenske SDV, glede ponujenih stikov z Mossadom pa je Dan prejel odgovor, »da je iniciativa zanimiva in da bo dobil naše stališče ob prvem naslednjem srečanju«.¹⁹

V Ljubljano se je Dan vrnil že čez dva dni, 8. novembra 1983, tokrat s komercialnim direktorjem

10 ARS, SI AS 1931, t. e. 2655, m. 1, 152–155.

11 ARS, SI AS 1931, t. e. 2655, m. 1, 276–277.

12 ARS, SI AS 1931, t. e. 2655, m. 1, 279.

13 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 2, 284.

14 ARS, SI AS 1931, t. e. 2655, m. 1, 269.

15 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 2, 283–284.

16 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 2, 286.

17 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 2, 314.

18 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 2, 313.

19 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 2, 281.

družbe MAOF. Ta se je sestel z direktorjem Kompas Conradijem, ki je izraelsko ponudbo ocenil kot »atraktivno«, vendar se mu ni zdelo verjetno, da se bodo s tem strinjali jugoslovanski letalski prevozniki.²⁰ Dejansko je bila odločitev o tem sprejeta na zunanjem ministrstvu v Beogradu in je ostala enaka kot v podobnih primerih iz prejšnjih let – izraelskim letalom ni bilo dovoljeno pristajati v Jugoslaviji niti jugoslovanskim v Izraelu – zato je jugoslovanska stran predlagala, naj MAOF razmisli o prevozu izraelskih turistov do letališč blizu Jugoslavije, kjer bi jih lahko prevzel Kompas.²¹ Nedolgo zatem, sredi marca 1984, je bil jugoslovanski predlog za MAOF že bolj obetaven – letala naj bi pristajala na ljubljanskem letališču Brnik, povezava pa bi bila vzpostavljena na relaciji Tel Aviv–Rodos–Brnik.²² Že pred poletno sezono 1984 je bil sklenjen tudi dogovor o prevozu izraelskih turistov z MAOF-ovimi letali na tržaško letališče Ronke, kjer jih je prevzel Kompas in namestil hotelih v Portorožu, Poreču in Koversadi.²³ Ob drugem obisku v Ljubljani novembra 1983 je Dan jugoslovanski strani ponudil tudi satelitske storitve mednarodne telekomunikacijske družbe v ustanavljanju,²⁴ v kateri je prav tako sodeloval nekdanji direktor Mossada Amit, vendar je jugoslovanska stran to ponudbo čez devet mesecev »iz finančnih razlogov« zavrnila.²⁵

Ob prvih dveh obiskih v Ljubljani je Dan vzbujal vtis, da je v ospredju njegovega zanimanja preseljevanje Judov iz Sovjetske zveze v Izrael. SDV je poročala, da glede tega Dan nastopa

*brez ozira na aktualne in realne mednarodne odnose in našo zunanjepolitično pozicijo ter odraža ofenzivno in uporno cionistično linijo. Kljub zvitemu in rutiniranemu nastopu ‚Albert‘ (star, preizkušen tajni pogajalec in organizator, ki je v Izrael spraval četrtino sedanjega prebivalstva) ni mogel (ali hotel) skriti dolgoročnega cilja preko SFRJ izgraditi novi most za dotok Židov iz ZSSR v Izrael. Poudaril je, da je ZSSR zadnji veliki rezervoar Židov, ki so pripravljeni živeti v Izraelu in njihovo edino upanje, da bi številčno parirali naraščajočemu arabskemu prebivalstvu. Zato ravno ne želijo dokončno prisvojiti Zahodnega brega in Gaze. Imeli bi preveč Arabcev, ki bi sčasoma, v okviru demokratične ureditve, lahko začeli politično dominirati Židom.*²⁶

Ker je Dan nenehno načenal vprašanje izseljevanja in prevozov sovjetskih Judov, je jugoslovanska stran posumila, da bi lahko bil prav to glavni namen njegove pobude za obnovitev tajnih stikov z Jugoslavijo,²⁷ v tem kontekstu pa so razumeli tudi iniciative za vzpostavitev letalske zveze s Tel Avivom. Sicer je SDV ocenjevala, »da bi tajno povezavo kazalo nadaljevati«, predvsem na področju »izmenjave mnenj«, ki bi lahko bila »zanimiva in koristna«.²⁸ Toda hkrati se je jugoslovanska stran dobro zavedala, da so bile vse Danove pobude »potencialno usmerjene na škodo naših odnosov z neuvrščenimi arabskimi državami«,²⁹ zato je bila SDV v stikih z njim zelo previdna.

Dan in Zore sta se vnovič sestala konec januarja 1984 na Dunaju. Glede poslovnih predlogov je Dan tudi tokrat ostal brez jasnih odgovorov, obetavnejši zanj pa je bil odgovor glede sodelovanja z Mossadom. Jugoslovanska stran je privolila v srečanje s predstavnikom Mossada, za katerega je Dan obljubil, da bo »visoko kompetenten«, ob zatrjevanju, da je sam resnično iskren prijatelj Jugoslavije, pa je Zoreta opozoril, da »vzpostavljanje stikov med dvema službama ne bazira na neki abstraktni ljubezni, ker se ima pri tem v mislih jasen lastni interes«.³⁰ Poudaril je tudi, da ima glede pobude za sodelovanje obveščevalnih služb polno podporo »Memuneja«³¹ in izraelskega premierja Jicaka Šamirja. Čeprav je Šamir kot voditelj Likuda stal na drugem političnem bregu kot laburisti, Dan zanj ni imel slabih besed, toliko bolj kritičen pa je bil do njegovega predhodnika Menachema Begina, ki naj bi s svojo politiko povzročil krizo v Izraelu. Še ostrejši je bil do Beginovih sodelavcev, zlasti do nekdanjega obrambnega ministra Ariela Sharona, ki »je bil sicer dober vojak, vendar je po idejah pravi fašist, ki je Izraelu ogromno škodoval s prodorom do Bejruta in da ni preprečil pokolov v palestinskih taboriščih [Sabra in Šatila v Libanonu leta 1982 – op. M. R.]«. Dan je bil kritičen tudi glede gradnje judovskih naselij na Zahodnem bregu, toda ne zaradi nelegalne zasedbe palestinskega ozemlja, ampak zato, ker to »ogromno stane in predstavlja perspektivno izgubo ogromnih sredstev, ker bodo to ozemlje prej ali slej morali vrniti Jordaniji«.³² O neodvisni palestinski državi pač ni želel niti slišati, zavračal pa je tudi pogajanja s Palestinsko osvobodilno organizacijo (PLO). Glede vprašanja jugoslovanske strani o razpoloženju ZDA

20 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 2, 288.

21 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 2, 356.

22 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 2, 395.

23 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 460.

24 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 2, 288.

25 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 494.

26 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 2, 291.

27 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 2, 307.

28 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 2, 319.

29 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 2, 336.

30 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 2, 357.

31 Memune (hebr. prvi med enakimi) je direktor Mossada, v tem primeru Nahum Admoni, ki je bil na čelu te službe med letoma 1982 in 1989.

32 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 2, 359–360.

do Jugoslavije je Dan povedal le, da naj se Jugoslovani izogibajo ameriškemu obrambnemu ministrstvu in iščejo stike predvsem v State Departmentu, zlasti pri podsekretarju Lawrenceu Eagleburgerju,³³ nekdanjemu ameriškemu veleposlaniku v Jugoslaviji. Mimogrede je Dan ob tej priložnosti ponudil še možnost nakupa izraelske vojaške elektronike.³⁴

Prvi pogovori po obnovitvi tajnih stikov kažejo na veliko zanimanje Izraela za sodelovanje z Jugoslavijo, toda ta se je na izraelsko snubljenje odzivala nadvse zadržano. Jugoslovanska stran se o vzpostavitvi političnih stikov z Izraelom ni želela niti pogovarjati, otepala pa se je tudi poskusov širitve gospodarskega sodelovanja, čeprav vseh vrat le ni zaprla. Jugoslavija je bila usmerjena predvsem k povezovanju in krepitevi političnih in gospodarskih odnosov z neuvrščenimi državami,³⁵ med katerimi je bila tudi večina arabskih držav. Z njim je imela Jugoslavija večinoma dobre ali celo odlične odnose, ki bi jih otoplitev jugoslovansko-izraelskih odnosov zagotovo ogrozila. Od vseh izraelskih iniciativ je zato sprva imela še največ uspeha pobuda za vzpostavitev neposrednega stika med Mossadom in SDV.

VZPOSTAVITEV NEPOSREDNIH KONTAKTOV Z MOSSADOM

Shaik Dan je 22. marca 1984 dopotoval v Jugoslavijo z namestnikom direktorja Mossada Menachemom Navotom, ki je v kontaktih uporabljal tajno ime »Ron Dovri«. Marko Zore in predstavnik zvezne SDV Nebojša Vidić sta ju pričakala na zagrebškem letališču, odkoder so skupaj odpotovali v Dubrovnik. Ta je bil prvotno dogovorjen kot kraj njihovega srečanja, ker pa je bila takrat v mestu na obisku sovjetska vojna flotila in »polno raznih tujih diplomatov in drugih«,³⁶ so se namestili v Herceg Novem.

V uvodni izmenjavi stališč sta jugoslovanska predstavnik poudarila, da Jugoslavija priznava Izrael in pravico Judov do lastne države, vendar bi moral Izrael spoštovati tudi pravice Palestincev. Predstavnik Mos-

sada sta izzvala tudi z izjavo, da Jugoslavija v PLO vidi osvobodilno gibanje in ne teroristično organizacijo,³⁷ na kar je Navot odvrnil, da Izrael ne bo spremenil svojega stališča do PLO.³⁸ Kljub velikim razlikam v pogledih na bližnjevzhodno krizo so ocenili, da obstajajo skupni interesi glede »občasne izmenjave mnenj« o varnostno-politično razmerah na Bližnjem vzhodu, delovanju terorističnih organizacij³⁹ in aktivnostih jugoslovanske ekstremne politične emigracije, jugoslovanska stran pa je pokazala zanimanje tudi za nakup izraelske obveščevalne tehnologije.⁴⁰ V nadaljevanju je Navot jugoslovanskima sogovornikoma navrgel, da obstajajo še različne druge možnosti sodelovanja, kajti »preko judovske skupnosti v ZDA, zlasti njihovega lobija v Kongresu, ima lahko Mossad vpliv na določene odločitve, ki se sprejemajo v Washingtonu«,⁴¹ ponudil pa je tudi možnost neposrednega nakupa izraelske vojaške opreme, zlasti elektronike.⁴² Jugoslovanska sogovornika je presenetil tudi s ponudbo, da bi lahko njihov obveščevalni kanal, dokler ni diplomatskih odnosov, služil za izmenjavo sporočil voditeljev obeh držav, vendar sta ga zavrnila, češ da razprava o tem presega njune pristojnosti.⁴³

Ena izmed najbolj občutljivih tem pogovorov je bila PLO. Navot je povedal, da ima Izrael podatke o vojaškem urjenju Palestincev v Jugoslaviji in dokaze, da so nekateri od teh sodelovali v terorističnih akcijah. Vidić je zanikal obstoj posebnih taborišč za urjenje Palestincev v Jugoslaviji in priznal le, da so nekateri pripadniki Palestinske osvobodilne vojske (PLA) obiskovali jugoslovanske vojaške akademije in letalske šole,⁴⁴ na kar je Navot odvrnil:

Če sem odkrit, mi vemo, da ima Jugoslavija politične odnose s PLO in tudi da se tu izvaja urjenje pripadnikov te organizacije. Želimo le pojasniti, da je to narobe. [...] Obvestite tovariše, da vemo za te aktivnosti tu, vendar ne želimo verjeti, da ste seznanjeni, kaj počnejo ljudje, ki jim zaupate. Zavedamo se, da zlorablajo vašo pomoč in dobro voljo.⁴⁵

33 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 2, 354–355.

34 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 2, 355–356.

35 Več o gospodarskem sodelovanju z neuvrščenimi državami gl. Ramšak, 2015.

36 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 2, 400–401.

37 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 436.

38 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 439.

39 Jugoslovanska stran je med terorističnimi organizacijami izrecno omenila samo Muslimansko bratovščino, Abu Nidalovo skupino in posamezne kurdske organizacije, ki so ugrabljale tudi jugoslovanske delavce v Iraku, izraelska stran pa je dodala, da je zanjo teroristična organizacija tudi Al Fatah (ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 440–441). Glede kurdskih organizacij je Navot dejal, da jih Mossad obravnava kot narodnoosvobodilno gibanje in da jim je pomagal v boju proti iraškemu režimu, ter dodal, da je bil v osebnem kontaktu s kurdskim voditeljem Mustafa Barzanijem in da pozna tudi njegova sinova Masuda in Idrisa. Mossad naj ne bi imel več kontaktov z njimi, toda »če smo zainteresirani, ni nemogoče, da bi se dalo nekaj narediti – obstajajo pa pogoji. [...] mišljeno je, da morajo biti predhodno prepričani, da sprejemamo nudenje protiuslug«, je zapisal Vidić (ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 442).

40 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 440.

41 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 447.

42 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 448.

43 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 446.

44 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 451–452.

45 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 453.

Vidić je v poročilu o pogovorih v Herceg Novem ugotavljal, da so Izraelci predlagali kontakt na ravni obveščevalnih služb z namenom vzpostavitve političnega dialoga, ki bi privedel do normalizacije odnosov med državama. Na pogovore v Jugoslavijo so poslali »zelo kvalificiranega in izkušenega človeka«, ki je Jugoslaviji ponudil vse mogoče, zadev, kjer so si jugoslovanska in izraelska stališča nasprotovala, pa ni zaostroval. Izraelske iniciative so bile po Vidićevi oceni izraz nuje, da se Izrael iztrga iz mednarodne izolacije, pri čemer »ne bi bili presenečeni, če bi ugotovili, da so že uresničili podobne kontakte z večjim številom neuvrščenih držav«. ⁴⁶ Vidić se glede tega zagotovo ni motil, saj je imel Mossad mrežo razpredeno vsepovsod, tudi tam, kjer tega ne bi pričakovali, navsezadnje pa je tudi Navot odkrito povedal, da Mossad sodeluje s številnimi obveščevalnimi službami in da je pripravljen sodelovati z vsemi, ki to želijo. ⁴⁷

V prvih kontaktih med predstavniki SDV in Mossada je mogoče zaznati precej medsebojnega tipanja, nezaupanja in taktiziranja. Jugoslovanska stran je bila do novega sogovornika zelo zadržana in nikakor ni želela vzbujati vtisa, da je pretirano zainteresirana za sodelovanje. Še več, konec aprila 1984 je iz Beograda prišlo navodilo slovenski SDV, da naj se »iz taktičnih razlogov« nikar ne odzove na vsako Danovo pobudo za srečanje in da naj se morebitni nadaljnji pogovori z Mossadom preložijo »na čas po letnih dopustih«. ⁴⁸

Danov naslednji obisk v Jugoslaviji je bil združen z njegovim dopustom na Bledu v začetku avgusta 1984. Tokrat je bil po oceni SDV »manj agresiven glede predlogov«, kar je bila zagotovo posledica jugoslovanske zadržanosti. Danu je bilo tudi odkrito povedano, »da so njegovi predlogi [...] sicer lahko dobrohotni [...], vendar jih gledamo v kontekstu praktične izraelske politike in ravnanja na BV, ki je za nas nesprejemljivo in ga obsojamo«. ⁴⁹ Dan je takrat res natresel manj ponudb, omenil je le, da želi izraelsko-ameriški poslovnež in njegov stari prijatelj Yossi Harel vzpostaviti stike z vplivnimi gospodarskimi krogi v Jugoslaviji, ki bi jih zanimali posli z nafto in elektroniko ali pa morda komercialni krediti, ker je »vpliven v ameriškem bančništvu«. ⁵⁰ Harel je bil eden od voditeljev Mossada le Aliyah Bet in je sodeloval pri prevozih judovskih izseljencev iz Bakra v Palestino, kasneje pa je bil visoki oficir izraelske vojaške obveščevalne službe.

Bolj kot običajno je bil Dan takrat zgovoren o razmerah na Bližnjem vzhodu, zlasti o položaju v Izraelu po parlamentarnih volitvah. Te so sicer prinesle mandat

za sestavo vlade vodji laburistov Šimonu Peresu, vendar je bil izid tesen in Dan ni bil prepričan, da bo Peresu uspelo sestaviti vladno koalicijo, morebitna vlada nacionalne enotnosti pa zaradi globokih nasprotij med laburisti in Likudom ne bi mogla uspešno delovati. Poleg tega je pripovedoval o mirovnih načrtih laburistov in razmerah v sosednjih arabskih državah, pa tudi o širših svetovnih razmerah, med drugim je na podlagi informacij svojega prijatelja, izraelskega veleposlanika v ZDA Meirja Rosenneja, ki je bil v tesnih stikih s Henryjem Kissingerjem, napovedoval postopni detant med ZDA in Sovjetsko zvezo po zelo verjetni vnovični zmagi Ronalda Reagana na predsedniških volitvah. ⁵¹ Od tega si je Dan obetal tudi boljše možnosti za obnovev izseljevanja Judov iz Sovjetske zveze.

Neposredni pogovori s predstavniki Mossada, ki so se začeli marca 1984 v Herceg Novem, so se nadaljevali oktobra 1984 na sedežu jugoslovanskega notranjega ministrstva v Beogradu. Tokrat je bilo sogovornikov več: na izraelski strani namestnik direktorja Mossada Menachem Navot in njegov pomočnik Daniel Bar ter Shaike Dan, na jugoslovanski strani pa Petar Mišković in Nebojša Vidić, načelnik in glavni inšpektor I. uprave zvezne SDV, ter Marko Zore, načelnik II. oddelka slovenske SDV. Izraelska stran je uvodoma predstavila svoje poglede na razmere na Bližnjem vzhodu in v Severni Afriki, pri čemer je Navot jugoslovanski strani postregel s številnimi informacijami o bližnjevzhodni krizi, znotraj katere je bil po njegovih besedah izraelsko-arabski spor »samo en, ne nujno tudi najpomembnejši od teh sporov«. Navot se je najdlje zadržal pri opisovanju medarabskih sporov: od iransko-iraške vojne, prek spopadov v Libanonu in razmer v severnoafriških arabskih državah, do Sirije, ki je bila po njegovi oceni največja nevarnost za stabilnost v regiji in kjer se je čedalje bolj kresal spor med Sovjetsko zvezo in ZDA. ⁵² Precej pozornosti je izraelska stran namenila tudi mednarodnemu terorizmu, pri čemer je jugoslovanski strani očitala stike s številnimi osebami, vpletenimi v teroristične akcije, med njimi z Abu Iyadom, Abu Daoudom, Abu Jihadom, Abu Salemom in Abu Nidalom ter razvpitim mednarodnim teroristom Carlosom. Postregli so tudi s podatki o urjenju Palestincev v Jugoslaviji, denimo o njihovem usposabljanju v vojaškem taborišču 70 km severno od Beograda leta 1979 in 1980, o tečaju za pomorske komandose, tečaju ponarejanja dokumentov in tečaju letenja s helikopterji leta 1982 ter s številnimi drugimi primeri, ki naj bi bili »samo delček tega, kar v naši službi imenujemo 'jugoslovanska zveza'«. ⁵³ Predstavniki SDV izraelskih očitkov

46 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 453–454.

47 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 435.

48 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3: Depeša ZSNZ, 27. 4. 1984.

49 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 499.

50 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 493.

51 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 495–498.

52 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 511–517.

53 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 520–521.

niso komentirali, izrecno so zavrnilo le trditve o stikih z Abu Nidalom in Carlosom, ter zatem poudarili, da je rešitev palestinskega vprašanja predpogoj za rešitev bližnjevzhodne krize in da bo kakršnakoli izraelska agresija proti sosednjim državam najverjetneje pomenila prekinitev kontaktov med obveščevalnima službama. V nadaljevanju so izrazili zanimanje za podatke, ki bi jih lahko Mossad pridobil o delovanju jugoslovanske politične emigracije in albanskih »iredentistov«, sprejeli pa so tudi povabilo Mossada, da bi predstavniki SDV obiskali Izrael. Ob koncu se je Navot pozanimal, če bi lahko prek tega obveščevalnega kanala prenesli jugoslovanskemu vodstvu osebno sporočilo novega izraelskega premierja Šimona Peresa. Predstavniki SDV so pritrdili, vendar so poudarili, da se zavezujejo le za prenos sporočila, ne pa za razpravo o njegovi vsebini.⁵⁴

Kaže, da je bil poglavitni izraelski interes skozi obveščevalni kanal speljati politični dialog voditeljev obeh držav in postopno obnovitev diplomatskih odnosov, zagotovo pa jim je bilo tudi veliko do tega, da bi Jugoslavijo odvrnili od podpore palestinskim organizacijam. Izraelcem se je očitno mudilo, toda zadeve so se v Jugoslaviji premikale veliko počasneje, kot so si želeli.

Navotov pomočnik Daniel Bar je že decembra 1984 v Beograd prinesel sporočilo izraelskega premierja Peresa za predsednika Predsedstva SFRJ Veselina Djuranovića. Uslužbenec Mossada je bil v Jugoslavijo poslan z navdilo, da počaka na Djuranovičev odgovor, vendar so mu predstavniki SDV povedali, »da je negotovo, če bo odgovor kdajkoli dobil«,⁵⁵ zato se je v Izrael vrnil praznih rok. Kaj natanko je pisalo v Peresovi poslanici jugoslovanskemu državnemu vrhu, iz pregledanih dokumentov ni razvidno, zagotovo pa je šlo za poskus vzpostavitve političnega dialoga med državama. Toda tega je jugoslovanska stran odločno zavračala, saj ni želela tvegati poslabšanja odnosov z arabskimi državami, kaj šele pristati na arabski črni listi držav, ki so sodelovale z Izraelom.

V igro je spet poskusil vskočiti Shaike Dan. Kmalu po Barovem odhodu je najavil svoj prihod v Beograd, kjer je želel ustno posredovati Peresovo sporočilo Predsedstvu SFRJ,⁵⁶ toda jugoslovanska stran se je temu na vse načine izmikala. Izgovarjali so se na službeno zadržanost, odsotnost in prezaposlenost ali pa se na Danove telefonske klice preprosto niso oglasili,⁵⁷ iz meseca v mesec pa so prestavljali tudi obljubljeni obisk predstavnikov SDV v Izraelu. Vzporedno s tem si je Dan prizadeval, da bi prijatelju Yossiju Harelu uredil prihod v Jugoslavijo in pogovore s kar najbolj kompetentnimi sogovorniki, saj

naj bi jugoslovanski strani predlagal »velike projekte«. Toda tudi termin Harelovega srečanja z jugoslovanskimi gospodarstveniki so nenehno premikali, zato so Danu začeli popuščati živci. Konec marca 1985 je slovenska SDV pisala podpredsedniku ZIS Janezu Zemljariču, da je »prvič odkar komuniciramo pokazal določeno nestrpnost. Rekel je, da naj že nekaj ukrenemo, ker bo sicer prenehal s svojimi prizadevanji«.⁵⁸

Po Zemljaričevem navodilu je Dan dobil zeleno luč za Harelov prihod v Jugoslavijo konec aprila 1985.⁵⁹ Skupaj z njim je prišel tudi Dan, ki je bil 30. aprila sprejet pri načelniku zvezne SDV Srđanu Andrejeviću. Izraelskega obiskovalca je najbolj zanimalo, kako kaže z odhodom predstavnikov SDV v Izrael, hkrati pa je jugoslovanski strani očital, da se ne drži dogovorov in da se celo ne oglašja na že vzpostavljeno telefonsko povezavo, medtem ko zavrnitve Peresove poslanice ni komentiral. Andrejevič je zatrdil, da SDV ne namerava prekiniti stikov z Mossadom in da bosta dva predstavnika SDV v kratkem obiskala Izrael.⁶⁰ V nadaljevanju je Dan natresel nekaj obveščevalnih podatkov o dogajanju v vzhodnem bloku, glede Reaganove administracije pa je ponovil, da je Jugoslavija najboljše zapisana v State Departmentu in da je državni sekretar George Shultz »velik prijatelj Jugoslavije«, vendar bi ta morala »delati na tem, da bi to dispozicijo še učvrstila«. Glede razmer na Bližnjem vzhodu tokrat ni bil zgovoren, omenil je le pospešen izraelski umik iz južnega Libanona, s katerim bi Izrael, kot se je izrazil Dan, postal »bolj sprejemljiv v mednarodni areni«.⁶¹

Obveščevalni stiki z Mossadom so bili v pristojnosti zvezne SDV in njeni predstavniki so junija 1985 res obiskali Izrael. Kontakti med obveščevalnima službama so odtlej potekali bolj ali manj redno, izmenično v Jugoslaviji in Izraelu. Podatkov o pogovorih z Mossadom v dokumentih slovenske SDV ni veliko, posredno pa je mogoče o njih tu in tam ugibati iz drugih dokumentov. Marka Zoreta ob prvem obisku predstavnikov SDV v Izraelu ni bilo zraven, zato pa je na obisk k Shaikeju Danu v Tel Aviv odpotoval konec januarja 1986. Takrat se je srečal tudi z novim namestnikom direktorja Mossada Efraimom Halevijem, vendar ta v nasprotju s taktim Menachemom Navotom na Zoreta ni napravil prijetnega vtisa. Halevi, kasnejši direktor Mossada, je v pogovoru z Zoretom izražal vidno antipatijo do Jugoslavije, nediplomatsko kritiziral jugoslovansko zunanjo politiko in ji očital podporo arabskemu terorizmu, omalovažujoče govoril o neuvrščeni in socializmu ter nasploh nastopal kot »proameriški antikomunist«.⁶² Dan

54 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 521–522.

55 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 557.

56 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 572.

57 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 590.

58 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 605.

59 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 606.

60 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 615–616.

61 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 617.

62 ARS, SI AS 1931, t. e. 2657, m. 4, 694–695.

se je zaradi tega opravičeval, v odnosu do Zoreta pa se je po njegovih besedah

vedel enako kot ob vseh srečanjih doslej, torej z razumevanjem in tolerantnostjo in seveda s politično zvitostjo. Ni pa prikrival veselja, da me lahko gosti v Izraelu in vsaj malo razkaže deželo, kar mu ni uspelo, kljub številnim poskusom, pri Edu Brajniku. V okviru kratkotrajnih možnosti sem zaznal, da je ‚Albert‘ dejansko izredno spoštovana in vplivna osebnost, kljub svoji preprostosti in skromnosti.⁶³

IZRAELSKA GOSPODARSKA POBUDE

Po prekinitvi diplomatskih odnosov z Izraelom so bili gospodarski stiki med državama omejeni pretežno na blagovno menjavo, ki pa je zaradi sklepa ZIS oktobra 1969, da naj se trgovinski odnosi z Izraelom nadaljujejo, toda ne širijo, v naslednjih letih stagnirala in počasi upadala. V desetletju od sredine sedemdesetih let se je blagovna menjava gibala nekje med 40 in 60 milijoni dolarjev letno, pri čemer je jugoslovanska stran v trgovinskem prometu beležila približno 10 milijonov dolarjev deficita zaradi uvoza sintetičnih vlaken in surovih fosfatov iz Izraela, preostali del menjave, zlasti agrumov iz Izraela ter lesa in lesnih izdelkov iz Jugoslavije, pa se je odvijal na ravni vezanih poslov v približno enakem razmerju.⁶⁴ Gospodarsko poslovanje z Izraelom je oteževalo tudi dejstvo, da Jugoslovanska banka za mednarodno gospodarsko sodelovanje, prejšnji Fond za kreditiranje in zavarovanje izvoznih poslov, ni kreditirala izvoza in jugoslovanskih investicij v Izraelu. Leta 1983 je Jugoslavija v Izrael izvozila za slabih 29 milijonov dolarjev blaga, Izrael pa v Jugoslavijo za dobrih 31 milijonov. V Izrael je šlo največ izvoza iz Bosne in Hercegovine, Slovenije in Hrvaške, daleč največji delež jugoslovanskega uvoza iz Izraela, kar dve tretjini, pa je beležila Srbija. Največji jugoslovanski izvozniki so bili Šipad iz Sarajeva, Dalmacija cement iz Solina, Jugomineral in Exportdrvo iz Zagreba, Brodomaterial z Reke, Slovenijales iz Ljubljane in Industrija usnja Vrhnika, največji uvozniki pa PKB Commerce, Hempro in Zorka iz Srbije, Šipad in Rodhem iz Bosne in Hercegovine, Borovo s Hrvaške ter Slovin in Petrol iz Slovenije.⁶⁵ Uradnega kulturnega, znanstvenega in športnega sodelovanja med Jugoslavijo in Izraelom po letu 1967 ni bilo, čeprav je bilo nekaj izmenjave tudi na teh področjih.⁶⁶

Ko je konec aprila 1985 že omenjeni izraelsko-ameriški poslovnež Yossi Harel obiskal Jugoslavijo, je povedal, da je prišel na Danovo prigovarjanje, češ »da nam lahko zaupa in da beseda pri nas drži«, ter obljubil, »da bo njihova stran delala pošteno«, poudarjal pa je tudi »določeno sentimentalno navezavo na Jugoslavijo z ozirom na odločilno pomoč, ki jo je dala v času njihove borbe za neodvisnost«. Jugoslovanska stran za pogovore s Harelom ni izbrala sogovornika najvišjega ranga, kot je želel Dan, ampak svetovalca v Zveznem komiteju za energetiko in industrijo Petra Novakovića, njunim prvim pogovorom pa sta prisostvovala tudi Dan in Zore. Glede na težo Harelovih poslovnih ponudb je SDV ugotavljala, da

smo Harelov prihod podcenjevali in mu dali nedoregla sogovornika [...], ki ni bil v stanju strokovno in taktično konfrontirati Harela, ga spraševati in tehtati pomen vsebine predlogov. Menimo, da je koristno, da je naša stran sprejela nadaljevanje kontaktov, za kar pa mora izvršiti solidne predpriprave.⁶⁷

Že čez mesec dni sta bila Dan in Harel spet v Jugoslaviji. Najprej sta v spremstvu Zoreta obiskala Bakar, prek katerega sta v letih 1946 in 1947 organizirala prevoze Judov v Palestino, v začetku junija 1985 pa so v Beograd za njima dopotovali še Harelov sin David kot finančni strokovnjak, predsednik First Texas Bank Livingston Kosberg ter dva strokovnjaka za nafto in elektroniko. Vsi skupaj so zatem o poslih razpravljali s pomočnikom zveznega sekretarja za finance ter predstavnikoma Narodne banke Jugoslavije in Genexa, najmočnejše jugoslovanske uvozno-izvozne družbe. Jugoslovanska stran je pokazala zanimanje predvsem za posle za nafto in elektroniko, prvi pogovori pa so tekli bolj v smeri jugoslovanskega uvoza kot izvoza, čeprav bi bilo »pravo zdravilo za našo situacijo« le povečan izvoz.⁶⁸ Strokovnjak za elektroniko iz izraelske ekipe je zatem obiskal srbski Ei Niš in slovensko lskro, Harel pa se je pogovarjal tudi o izvozu jugoslovanskega mesa v Izrael in na zahodna tržišča ter o vlaganjih v jugoslovanski turizem.⁶⁹

Po poldrugem letu »medsebojnega spoznavanja in tipanja« so jugoslovansko-izraelski tajni stiki stekli. Pogovore s Harelom o gospodarskih poslih je deloma prevzel beograjski Genex, kontakti z Danom so ostali v domeni slovenske SDV oz. Marka Zoreta, obveščevalni stiki z Mossadom pa so bili v pristojnosti zvezne SDV. Zvezni sekretar za notranje zadeve je te kontakte poimenoval s šifro »Triglav«,⁷⁰ verjetno ne toliko z asociacijo

63 ARS, SI AS 1931, t. e. 2657, m. 4, 696.

64 DAMSP PA, 1985, F-35: Informacija o nekem elementima za oceno odnosa Jugoslavije i Izraela, 17. 5. 1985, 6.

65 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 2, 391–394: Informacija o privrednoj saradnji Jugoslavije i Izraela u periodu 1980–1983 (Privredna komora Jugoslavije), 13. 3. 1984.

66 DAMSP PA, 1985, F-35: Informacija o nekem elementima za oceno odnosa Jugoslavije i Izraela, 17. 5. 1985, 7–8.

67 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 614.

68 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 649–651.

69 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 655–656.

70 ARS, SI AS 1931, t. e. 2656, m. 3, 555.

na najvišji jugoslovanski vrh kot z aluzijo na Slovenijo.

V naslednjih mesecih in letih je bilo Harelovih gospodarskih pobud še več. Z jugoslovanskimi predstavniki se je dogovarjal o vlaganjih v turizem, odkupu jugoslovanskih dolgov, poslih s Crveno zastavo in njenimi avtomobili Yugo, izvozu hladilnikov velenjskega Gorenja, ladjarskih poslih z reško ladjedelnico 3. maj, nakupu tobaka, naftnih poslih, vlaganjih v Ei Niš in celi vrsti drugih projektov, vključno s snemanjem filmov v koprodukciji z Viba filmom. Iz dokumentov SDV ni razvidno, koliko od predlaganih poslov je bilo dejansko realiziranih, saj so gospodarske iniciative »usmerjali na pristojne državne oz. gospodarske subjekte«, toda leta 1989 je slovenska SDV ugotovljala, da

vidnejših rezultatov do sedaj še ni bilo, predvsem zaradi odsotnosti diplomatskih stikov med državama, naše počasnosti v konkretnih poslovnih akcijah in pa menjajoče se situacije pri Harelovih poslovnih grupacijah in financerjih. Priznati je treba, da je Harel do sedaj investiral veliko časa in denarja v razne iniciative in začetne akcije, kar je v precejšnji meri plod prigovarjanja Dana.⁷¹

Število izraelskih turistov v Jugoslaviji je do konca osemdesetih let nekajkrat naraslo, zagotovo tudi zaradi jugoslovanske sprostitev režima izdajanja vizumov leta 1985 ter odprtja čarterske letalske povezave med Tel Avivom in Ljubljano konec leta 1987, glede drugih poslov pa se zdi, vsaj sodeč po dokumentih slovenske SDV, da večinoma niso bili uresničeni.

Nerealizirana je ostala tudi »iniciativa vojnogospodarskega značaja«, ki sta jo Dan in Harel sprožila oktobra 1986. Izraelski obrambni minister Jicak Rabin je prek njiju ponudil nakup izraelskega orožja in vojaške opreme, pri čemer so bili Jugoslaviji ponujeni tudi ugodni kreditni pogoji. V ta namen bi izraelska in jugoslovanska stran v enakem deležu ustanovili podjetje na Dunaju, v Amsterdamu ali kje drugje za »skupno, tiho nastopanje na tujih tržiščih«. Dobiček bi si delili na pol, edini izraelski pogoj pa je bil, da orožja ne bi prodajali »radikalnim arabskim državam«. ⁷² Jugoslovanska stran je predlog zavrnila, ⁷³ toda Dan in Harel nista odnehala. Ponudbo orožarskih poslov sta znova potegnili iz predala januarja 1988, vendar je podpredsednik ZIS Janez Zemljarič k Zoretovemu poročilu glede tega pripisal: »Vojnogosp. sodelovanje ima malo šans. Z njim nas tudi lahko poskusijo izsiljevati in kompromitirati!« ⁷⁴ Čeprav je bila ponudba zavrnjena, sta jo Dan in Harel obnavljala »in je tako še vedno odprta«, je leta 1989 pisala slovenska SDV. ⁷⁵

Pod težo hude gospodarske in finančne krize je jugoslovanska stran pokazala več zanimanja za izraelski protiinflacijski program. Profesor Ivo Fabinc z ljubljanske ekonomske fakultete si je prizadeval, da bi v Jugoslavijo privabil svetovno znanega ekonomista, arhitekta izraelskega protiinflacijskega programa in guvernerja izraelske narodne banke Michaela Bruna. S posredovanjem Dana in Harela je Bruno pristal, da bo »v vladnem ali nevladnem angažmaju« predaval v Jugoslaviji, vendar naj bi izraelski finančni minister zahteval, da lahko pride predavat le na povabilo guvernerja Narodne banke Jugoslavije. Bruno je to vabilo prejel in junija 1989 predaval v Jugoslaviji o stabilizacijskem programu. ⁷⁶

POGLEDI JUGOSLOVANSKE DIPLOMACIJE NA ODNOS Z IZRAELOM IN BLIŽNJEVZHODNO KRIZO

Izraelski voditelji so upali, da se bo po Titovi smrti odnos Jugoslavije do Izraela odtajal in da bodo diplomatski stiki med državama postopoma obnovljeni. Toda Jugoslavija je tudi v osemdesetih letih vztrajala pri Titovi odločitvi iz leta 1967 o prekinitvi diplomatskih odnosov, čeprav jugoslovanski politični vrh že takrat glede tega koraka ni bil povsem enoten. Nestrinjanje s prekinitvijo diplomatskih odnosov naj bi v zasebnem pogovoru s Shaikejem Danom izrazil tudi Edo Brajnik, ki naj bi dejal: »Če bi se Ben Gurion o nečem odločil, kaj ne bi tega izpeljal, četudi bi bilo v nasprotju z mnenjem kabineta? Tako je tudi tu. Tito je odločil, kar je odločil.« (Ettinger, 1992, 317).

Izrael je prek Shaikeja Dana nekajkrat poskusil vplivati na omilitev jugoslovanskih stališč, najbolj očiten poskus obnovitve političnega dialoga med državama pa je bila poslanica izraelskega premierja Šimona Peresa Predsedstvu SFRJ decembra 1984, ki jo je jugoslovanska stran (za) vrnila brez pojasnila. Spodbujeno s Peresovim pismom ter z govoricami v diplomatskih in novinarskih krogih o možnostih ponovne navezave diplomatskih odnosov z Izraelom, je ZSSZ spomladi 1985 pripravil analizo odnosov med državama in predlagal nadaljnjo politiko do Izraela, o kateri je zatem sklepalo Predsedstvo SFRJ.

Jugoslovansko zunanje ministrstvo je z vidika odnosov z arabskimi državami in glede na razmere na Bližnjem vzhodu, ki po oceni jugoslovanske diplomacije niso kazale možnosti za rešitev palestinskega vprašanja, spomladi 1985 ocenilo, »da bi bilo treba odnose z Izraelom ohraniti v obstoječih okvirih. Kakršnakoli izrazitejša sprememba našega stališča v smeri razvijanja meddržavnih odnosov z Izraelom bi lahko bila v arabskih državah razumljena kot gesta, ki je v nasprotju z njihovimi interesi

71 ARS, SI AS 1931, t. e. 2658, m. 6, 1377.

72 ARS, SI AS 1931, t. e. 2657, m. 4, 738–739.

73 ARS, SI AS 1931, t. e. 2657, m. 5, 1000.

74 ARS, SI AS 1931, t. e. 2657, m. 5, 1225.

75 ARS, SI AS 1931, t. e. 2658, m. 6, 1377.

76 ARS, SI AS 1931, t. e. 2657, m. 5, 1102, 1146, 1231; ARS, SI AS 1931, t. e. 2658, m. 6, 1391a.

in našo doseganje politiko«. V nadaljevanju poročila so zapisali nekaj skorajda brezčasnih ugotovitev o odnosu Izraela do palestinskega vprašanja:

Izraelu dejansko odgovarja, da na BV ni nič do kraja definirano, dogovorjeno in zagotovljeno, ker to krepi njegovo pozicijo in mu omogoča manevrski prostor za ukrepanje, vključno z agresijo, aneksijo in naseljevanjem okupiranih ozemelj. V sedanjih razmerah v Izraelu ni pripravljenosti za resnično pomiritev z arabskimi sosedi, še zlasti ne pripravljenosti za priznanje legitimnih pravic Palestincev. Zagovarjajo stališče, da je treba rešitve vsiliti s pritiski in silo, ne s pogajanjem.⁷⁷

Kljub temu so ob večjem angažmaju ZDA zaznavali možnosti za začetek bližnjevzhodnega mirovnega procesa, v katerem bi lahko svojo vlogo odigrala tudi Jugoslavija, zlasti s podporo tistim silam v Izraelu, ki se zavzemajo za rešitev izraelsko-arabskega spora. Zato

*bi bilo treba preučiti možnosti za vzpostavitev stikov z določenimi izraelskimi političnimi skupinami. [...] Mislimo, da bi, ob poudarjanju našega načelnega stališča do politike Izraela, to lahko bilo pri nekaterih arabskih partnerjih, zlasti pri PLO, sprejeto z razumevanjem kot prispevek k pravičnemu reševanju palestinskega vprašanja. Prav tako **bi bilo treba na ustrezni diplomatski ali drugi ravni ustvariti odprte kanale za občasno izmenjavo mnenj in pogledov** [poudarila M. R.].⁷⁸*

S tem so nakazali možnost za fleksibilnejšo jugoslovansko politiko do Izraela, toda sklepi jugoslovanskega državnega vrha tega niso odražali.

Predsedstvo SFRJ je 30. maja 1985 sklenilo, da v izraelski politiki ni nikakršnih sprememb, ki bi zahtevale prevpraševanje jugoslovanske zunanje politike, »zato je odnose z Izraelom treba ohraniti v obstoječih okvirih«. Glede morebitnih novih izraelskih pobud za srečanje predstavnikov obeh držav, denimo jugoslovanskega in izraelskega zunanjega ministra ob prihajajoči Generalni skupščini Organizacije združenih narodov (OZN), so zapisali, da »je treba te preučiti v danem trenutku, odvisno od nadaljnjega razvoja razmer na Bližnjem vzhodu in ravnanja izraelske vlade, izhajajoč pri tem iz naših načelnih stališč glede reševanja krize na Bližnjem vzhodu, naših odnosov z arabskimi državami in naše vloge v Gibanju neuvrščenih«. Nekaj fleksibilnosti je jugoslovanski državni vrh pokazal le glede izdajanja viz izraelskim

državljanom, saj »je naš ekonomski interes omogočiti prihod večjega števila izraelskih turistov v Jugoslavijo«. Sprejet je bil nekoliko milejši režim izdajanja vizumov in predlagana napotitev jugoslovanskega uradnika, ki bi opravljal ta posel, na avstrijsko veleposlaništvo v Izraelu, ki je po jugoslovanski prekinitvi diplomatskih odnosov z Izraelom zastopalo interese Jugoslavije v tej državi.⁷⁹

Glede obnovitve diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Izraelom so jugoslovanske oblasti zaznavale določen pritisk tudi v domačem tisku. Čeprav so na ZSZZ ocenjevali, da jugoslovanski tisk večinoma piše o Izraelu »na liniji načelnih in konkretnih uradnih stališč neuvrščene zunanje politike SFRJ«, pa na drugi strani »posamezni novinarji, književniki in znanstveni delavci [...] s svojim pisanjem odkrito dvomijo o oportunisti in utemeljenosti naše prekinitve diplomatskih odnosov z Izraelom«, pri čemer je bilo izpostavljenih nekaj člankov. Prvi je bil članek Davida Albaharija v NIN-u 10. oktobra 1982, v katerem je kasnejši predsednik Zveze jugoslovanskih judovskih občin ugotavljal, da bi lahko Jugoslavija precej bolj vplivala na bližnjevzhodno dogajanje, če ne bi prekinila odnosov z Izraelom. Kot sporen je bil ocenjen tudi članek Jurija Gustinčiča, objavljen v Politiki 13. aprila 1984, v katerem se je avtor izzivalno spraševal, ali je z vidika interesov neke države bolje, če diplomati in novinarji govorijo eno in isto, ali če oboji molčijo, ter pribil, da bi bila najkoristnejša javna razprava, zakaj so diplomatski odnosi z Izraelom pretrgani. Tretji, po oceni ZSZZ najbolj problematičen članek, je 30. septembra 1984 v NIN-u objavil Vatroslav Vekarić z beograjskega Inštituta za mednarodno politiko. Vekarić je, podobno kot Albahari, podvomil v utemeljenost popolne prekinitve diplomatskih odnosov z Izraelom, ne glede na nesprejemljivost njegove politike. Zgolj nestrinjanje z izraelsko politiko pač ne more biti dovoljšen razlog za neobstoje diplomatskih odnosov, saj se tako izgublja celo najskromnejšo možnost vplivanja na pozitivne spremembe.⁸⁰ V nadaljevanju je bilo omenjeno tudi pisanje Slavka Goldsteina v Startu 8. oktobra 1984. Goldstein, ki je svojčas živel v kibucu, je pisal o gospodarskih uspehih Izraela in zlasti kibucev, pri čemer je nakazoval na njihov socialistični značaj in ugotavljal, da so kibuci doslej najradikalnejša oblika samoupravnega organiziranja in da po šestdesetih letih ni več mogoče govoriti le o eksperimentu.⁸¹

Največ prahu je dvignil članek Željka Brihte v zagrebškem Vjesniku 5. novembra 1985, za katerega je zvezna uprava za tisk celo ocenila, da ni v skladu z jugoslovansko zunanjo politiko in škoduje interesom države.⁸² Brihta je uvodoma omenil, da se nekatere

77 DAMSP PA, 1985, F-35: Informacija o nekim elementima za oceno odnosa Jugoslavije i Izraela, 17. 5. 1985, 9.

78 Prav tam, 10.

79 DAMSP PA, 1985, F-35: sporočilo Predsedstva SFRJ, 5. 6. 1985, 1–2.

80 DAMSP PA, 1985, F-35: Informacija o odnosima SFR Jugoslavije i Izraela u oblasti štampe, informacija i kulture, 10. 4. 1985, 3–4.

81 Prav tam, 5–6.

82 DAMSP PA, 1985, F-35: Informacija o pisanju Vjesnik-a o navodnom uspostavljanju jugoslovensko-izraelskih diplomatskih odnosa, 6. 11. 1985.

države vzhodnega bloka in morda tudi Sovjetska zveza pripravljajo na postopno obnovitev odnosov z Izraelom, v tujih medijih pa se ugiba, če bo odnose z Izraelom obnovila tudi Jugoslavija. Nadaljeval je, da bi lahko Jugoslavija kot neuvrščena država takoj vzpostavila diplomatske odnose, če bi to želela, in s tem »ne bi prenehala biti neuvrščena in samostojna, nasprotno! [...] Če nekdo nekoga »prizna«, to še ne pomeni, da hkrati podpira vse, kar ta počne.« Za zgled je postavil nevtralno Avstrijo, ki je bila v času kanclerja Bruna Kreiskega zelo kritična do Izraela in je odkrito podpirala palestinska prizadevanja. »Več kot bo nevtralnih in neuvrščenih držav sveta imelo normalne povezave z vsemi na Srednjem vzhodu, manj bo možnosti, da bo o usodi tega območja odločala zgolj blokovska politika. Tako bi tudi Jugoslavija, če bi obnovila odnose z Izraelom, morda pripomogla k temu, da bi bilo na Srednjem vzhodu vsaj malo več tistega, česar tam najbolj primanjkuje – neuvrščenosti!«, je svoje pisanje sklenil Brihta.⁸³

Namigovanja o obnovitvi diplomatskih odnosov z Izraelom s strani Jugoslavije ter Sovjetske zveze in drugih držav vzhodnega bloka so sredi osemdesetih let prihajala od vsepovsod, kar je bila v veliki meri posledica izraelske diplomatske ofenzive za preboj mednarodne izolacije. Jugoslovanski veleposlanik v Iraku Dževad Mujezinović je konec leta 1985 poročal, da je sovjetski ambasador na večerji pri tunizijskem veleposlaniku v Bagdadu povedal, da se je Izrael obrnil na Sovjetsko zvezo neposredno in prek ZDA s predlogom za obnovitev diplomatskih odnosov. Sovjeti so odgovorili, da temu načeloma ne nasprotujejo, vendar se mora Izrael prej umakniti z okupiranih ozemelj, v zasebnem pogovoru z Mujezinovićem pa je sovjetski veleposlanik dejal, da bi bila Sovjetska zveza zadovoljna že z javno izjavo Izraela, da sprejema mednarodno mirovno konferenco pod okriljem OZN in da se bo umaknil na meje izpred junija 1967.⁸⁴

Ugibanja o obnovitvi diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Izraelom so se vrstila tudi v naslednjih letih, jugoslovanska politika do Izraela pa je sčasoma postajala nekoliko spravljujejša. Predsedstvo CK ZKJ je tako oktobra 1986 sklenilo, da bi morala biti ZKJ fleksibilnejša do pobud posameznih izraelskih političnih strank, ki želijo sodelovati z njo, z izjemo strank vladajoče koalicije. Podobno kot ZKJ se je tudi predsedstvo Socialistične zveze delovnega ljudstva Jugoslavije (SZDLJ) aprila 1987 ogrelo za vzpostavitev odnosov med SZDLJ in »naprednimi, demokratičnimi in miroljubnimi političnimi in družbenimi organizacijami v

Izraelu«. ⁸⁵ Septembra 1987 je kot gost ZKJ Jugoslavijo obiskal predsednik izraelske levičarske stranke Mapai Elazar Granot, ⁸⁶ decembra istega leta pa je pri SZDLJ gostoval član kneseta in predsednik Izraelskega sveta za izraelsko-palestinski mir (ICIPP) Matityahu Peled.⁸⁷

Ob primarnem interesu, da bi okreplil politične odnose z Jugoslavijo, si je Izrael močno prizadeval razširiti ekonomsko sodelovanje med državama, pri čemer je jugoslovanskemu gospodarstvu ponujal ugodne pogoje poslovanja in investicijska vlaganja, zlasti v turizem. Hkrati so skušali izraelski predstavniki vzpostaviti tudi neposredno sodelovanje s posameznimi jugoslovanskimi podjetji za izvoz njihovega blaga v Izrael in na druga tržišča, v kontekstu političnega približevanja v ekonomski preobledi pa je bila indikativna tudi pobuda predsednika Svetovnega judovskega kongresa Edgarja Bronfmana, ki je ob obisku Jugoslavije julija 1987 ponudil oblikovanje tristranskega sodelovanja med Izraelom, Jugoslavijo in Severno Ameriko (Kanado in ZDA).⁸⁸

Ob hudih gospodarskih težavah, s katerimi se je soočala Jugoslavija, bi ji nova ekonomska sodelovanja prišla še kako prav, a so jo pri tem močno zavirali pritiski arabskih držav, zlasti politična deklaracija Vrha neuvrščenih v Harareju septembra 1986, ki je pozivala neuvrščene države k bojkotu Izraela na domala vseh področjih. ZSZZ je opozarjal, da je treba jugoslovanske odnose z Izraelom gledati v kontekstu odnosov z arabskimi državami, saj so bile te pomembne gospodarske partnerice Jugoslavije. Omilitev jugoslovanske politike do Izraela bi se zagotovo negativno odrazila v odnosih z arabskimi državami, v skrajnih primerih pa bi lahko privedla tudi do prekinitve sodelovanja. Zato je ZSZZ svetoval, da »sodelovanje z Izraelom [...] ne bi smelo dobiti takšne oblike, da bi lahko bilo od zunaj razumljeno kot uvod v normalizacijo in vzpostavitev diplomatskih odnosov«. ⁸⁹ Kot problematično je zavezi sekretar za zunanje zadeve Raif Dizdarevič v intervjuju za Danas omenil tudi dejstvo, da so poskusi zblíževanja in obnovitve diplomatskih odnosov v Izraelu razumljeni prej kot izraz podpore izraelski politiki, kot pa spodbuda za njeno spremembo.⁹⁰

Nekoliko drugače so razmišljali v Republiškem družbenem svetu za mednarodne odnose v Ljubljani. Na njegovi seji 4. maja 1987 je prevladalo mnenje, da je treba širiti sodelovanje z Izraelom. Najbolj odločen je bil Anton Bebler, ki je prekinitve diplomatskih odnosov z Izraelom leta 1967 ocenil kot »potezo v ihti in brez pravega premisleka«, ter dodal, da je med polnimi in nobenimi diplomatskimi odnosi še paleta možnosti,

83 HU OSA, 300-10-2-220: Željko Brihta, Ni politika ne može bez mostova (Vjesnik, 5. 11. 1985).

84 DAMSP PA, 1985, F-35: poročilo jugoslovanskega veleposlanika iz Bagdada, 30. 12. 1985.

85 ARS, SI AS 1271, t. e. 16: Izrael i stanje na Bliskom istoku (SSIP), 18. 11. 1987, 44.

86 HU OSA, 300-10-2-220: Yugoslav officials to visit Israel despite lack of relations (Reuter), 21. 9. 1987.

87 HU OSA, 300-10-2-220: Union official receives Israeli delegation (Tanjug), 21. 12. 1987.

88 ARS, SI AS 1271, t. e. 16: Izrael i stanje na Bliskom istoku (SSIP), 18. 11. 1987, 32.

89 Prav tam, 33.

90 ARS, SI AS 1931, t. e. 2657, m. 5, 1043b: Traženi smo partner (Danas, 14. 4. 1987).

denimo konzularni stiki ali kombinacija gospodarskih in konzularnih stikov. Janez Stanovnik se je zavzel za odločno podporo Jugoslavije mednarodni konferenci o Bližnjem vzhodu, na kateri bi sodelovala tako Izrael kot PLO, s čimer bi Izraelu *de facto* priznali mednarodni status, Ernest Petrič pa je dodal, da je treba okrepiti stike z izraelskimi nevladnimi organizacijami, ki si prizadevajo za mir, in nasprotoval »*slepemu podpiranju arabskega radikalizma*«. ⁹¹

Julija 1987 je ob zasedanju UNCTAD-a v Ženevi prišlo do »*kratkega, neformalnega, vljudnostnega srečanja*« med predsednikom Predsedstva SFRJ Lazarjem Mojsovom in izraelskim zunanjim ministrom Šimonom Peresom. Konec septembra 1987 se je ob rednem zasedanju Generalne skupščine OZN v New Yorku z njim srečal tudi jugoslovanski zunanji minister Raif Dizdarević, vendar je povedal, da bodo diplomatski odnosi z Izraelom obnovljeni, ko bodo odpravljene razlogi, ki so privedli do njihove prekinitve, torej ko se bo Izrael umaknil z okupiranih ozemelj. ⁹² Prav takrat je bil na obisku v Jugoslaviji voditelj PLO Jaser Arafat, zato so se pojavila ugibanja, če se morda Jugoslavija ogreva za posredništvo v bližnjevzhodnem sporu. Jugoslovanska diplomacija je nedvomno gojila ambicije, da bi sodelovala pri organizaciji bližnjevzhodne mirovne konference in morda odigrala tudi vlogo posrednika, vendar bi morala biti konferenca organizirana pod okriljem OZN in ob sodelovanju vseh vpletenih strani, vključno s PLO kot legitimnim predstavnikom Palestincev. V tem kontekstu Jugoslavija ni izključevala možnosti kontaktov z izraelskimi predstavniki z namenom vplivanja na spremembe v izraelskih stališčih. ⁹³

Organizacija srečanja med Dizdarevičem in Peresom v New Yorku je bila speljana prek obstoječega tajnega kanala. V začetku septembra 1987 se je Dan pri Zoretu pozanimal, kdo od jugoslovanskih predstavnikov se bo udeležil zasedanja Generalne skupščine, ker bi se Peres želel z njim srečati. ⁹⁴ Z jugoslovanske strani je dobil odgovor, da bo na zasedanje prišel Raif Dizdarević in da se je pripravljen sestati s Peresom, vendar to ne pomeni obnavljanja diplomatskih odnosov. ⁹⁵ Srečanje v OZN je z izraelske strani organiziral posebni svetovalec Šimona Peresa za zunanjo politiko Nimrod Novik, ki se je izkazal tudi kot tajni emisar v stikih s Sovjetsko zvezo. ⁹⁶ Dan je na podlagi Peresovega poročila o srečanju v New Yorku ocenjeval, da je pogovor med zunanjima

ministroma »*kljub vsebinski trdoti potekal v zelo dobri atmosferi, glede na 20 letno odsotnost takih srečanj*«, vendar ga je skrbelo, ker »*kljub načelnemu dogovoru ni bilo nadaljnjih stikov*«. ⁹⁷

Formalnih stikov med najvišjimi predstavniki Jugoslavije in Izraela do konca leta 1987 res ni bilo več, zato pa je bila med državama vzpostavljena neposredna letalska povezava na relaciji Ljubljana–Tel Aviv. Prvo letalo slovenskega prevoznika Adria Airways, ki je v začetku decembra pristalo na letališču Ben Gurion, je pozdravil izraelski minister za promet Haim Corfu. Povedal je, da letalska povezava pomeni nadaljevanje tradicionalno prijateljskih odnosov med narodom, direktor Adria Airways Janez Kocijančič pa je dodal, da se je z njo odprlo majhno okno med državama, ter izrazil upanje, da bodo pristojni storili vse, da bi se odprla tudi glavna vrata. ⁹⁸

Kmalu zatem je na zasedenih ozemljih izbruhnila palestinska Intifada. Z njo so se okoliščine za organizacijo mednarodne mirovne konference bistveno spremenile, Izrael pa je medtem čedalje bolj drsel v desno. Odbor zveznega sveta za zunanjo politiko je januarja in junija 1988 znova potrdil jugoslovansko politiko do Izraela ter ocenil, da je največja ovira za obnovitev diplomatskih odnosov izraelska politika. Hkrati je poudaril, da odsotnost diplomatskih odnosov ne izključuje možnosti razvijanja poslovnih stikov z izraelskimi partnerji in kontaktov med družbeno-političnimi organizacijami, vendar se morajo ti odvijati »*ob polnem spoštovanju zunanjepolitičnih načel, mednarodnih obvez in aktualnih interesov Jugoslavije*«. ⁹⁹

Konec septembra 1988 je bilo ob zasedanju Generalne skupščine OZN prek tajnega kanala znova organizirano srečanje zunanjih ministrov Izraela in Jugoslavije, Šimona Peresa in Budimirja Lončarja. Peres je bil po Danovem pripovedovanju zelo zainteresiran za srečanje z jugoslovanskim kolegom, izražal pa je tudi željo, da bi obiskal Jugoslavijo ¹⁰⁰ in jo spodbudil k aktivnejši vključitvi v reševanje bližnjevzhodne krize. Po srečanju z Lončarjem v New Yorku je Danu povedal, da je to »*potekalo sicer v dobri atmosferi, vendar je razočaran, ker je vse ostalo zelo na splošni ravni*«, medtem ko so bila srečanja z vzhodnoevropskimi zunanjimi ministri »*boljša in konkretnjša*«. ¹⁰¹

Čez mesec dni, tik pred parlamentarnimi volitvami v Izraelu, je Jugoslavijo obiskal nekdanji izraelski zu-

91 ARS, SI AS 1931, t. e. 2657, m. 5, 1043c: Možnosti za podporo mednarodni konferenci (Delo, 5. 5. 1987).

92 ARS, SI AS 1271, t. e. 16: Izrael i stanje na Bliskom istoku (SSIP), 18. 11. 1987, 29–30.

93 Prav tam, 24–25.

94 ARS, SI AS 1931, t. e. 2657, m. 5, 1077.

95 ARS, SI AS 1931, t. e. 2657, m. 5, 1099.

96 ARS, SI AS 1931, t. e. 2658, m. 6, 1339–1340.

97 ARS, SI AS 1931, t. e. 2657, m. 5, 1228–1229.

98 HU OSA, 300-10-2-220: Yugoslavia introduces flights to Israel (Tanjug), 3. 12. 1987.

99 ARS, SI AS 1931, t. e. 2658, m. 6, 1273–1274: Stavovi, ocene i zaključci Saveznog veća Skupščine SFRJ za spoljnu politiku povodom razmatranja stanja i perspektive odnosa SFRJ sa Izraelom.

100 ARS, SI AS 1931, t. e. 2658, m. 6, 1277.

101 ARS, SI AS 1931, t. e. 2658, m. 6, 1299.

nanji minister in vplivni član laburistične stranke Abba Eban. V pogovoru z Budimirjem Lončarjem je pojasnil politične razmere v Izraelu in razloge za njegovo notranjo razklanost, katere posledica je *status quo*. Gostitelju je razgrnil tudi stališča izraelskih laburistov glede mirovnega procesa, ki je bil po njihovem mnenju nujen, saj okupacija ni bila nevzdržna le za Palestince, ampak tudi za Izraelce. Glede bližnjevzhodne mirovne konference je Lončar vztrajal, da bi moral Izrael sprejeti za pogajalskega partnerja PLO in Jaserja Arafata, ki je zmeren in za neodvisno palestinsko državo ne zahteva več celotne Palestine. Na Ebanovo vprašanje glede možnosti obnovitve diplomatskih odnosov pa je odvrnil, da lahko politični dialog poteka tudi brez formalnih diplomatskih odnosov, ter dodal, da bi bila za mirovni proces zaželena zmaga laburistov na prihajajočih volitvah.¹⁰² Toda laburisti na novembrskih volitvah leta 1988 niso zmagali, temveč je z rahlo prednostjo slavil Likud Jicaka Šamirja. Ker ni šlo drugače, je bila znova oblikovana težavna koalicija Likuda in laburistov, ki je imela zaradi nasprotujočih si pogledov obeh strank glede mirovnega procesa zvezane roke.

Večina držav vzhodnega bloka s Sovjetsko zvezo na čelu, ki so, z izjemo Romunije, ob šestdnevni vojni leta 1967 pretrgale diplomatske odnose z Izraelom, je konec osemdesetih let obnovila odnose na ravni konzularnih predstavništev, Jugoslavija pa je še naprej vztrajala pri svojem. V zvezi s tem je Cvetka Selšek, predsednica Republiškega komiteja za mednarodno sodelovanje v Ljubljani, februarja 1990 na zunanega ministra Budimirja Lončarja naslovila ostro pismo, v katerem je kritizirala »obotavljivo in skorajda nerazumno ravnanje naše diplomacije«. Zapisala je, da trditve o nespremenjeni politiki Izraela v zadnjih dveh desetletjih glede reševanja bližnjevzhodne krize in palestinskega vprašanja ne vzdržijo kritike ter da pomeni vztrajanje pri »nedialogu« predvsem oporo tistim, ki se upirajo razumni rešitvi. Kot eno od pomembnih zaprek pri vzpostavljanju diplomatskih odnosov z Izraelom je zunanje ministrstvo navajalo gospodarsko menjavo z arabskimi državami, toda »ali smo dejansko kaj naredili, da bi se iz te predpostavljene pasti, morda zgolj namišljene, izvlekli«, in, »ali smo poskušali naše sogovornike resnično prepričati o naših namerah in o tem, da je v sedanjih pogojih navezava rednih diplomatskih odnosov predpogoj za našo aktivnejšo vključitev v reševanje pravičnih zahtev PLO«, se je spraševala Selškova. Od ZZZZ je zahtevala, da nemudoma opravi vse potrebno za celovito oceno posledic normalizacije odnosov in na podlagi tega pripravi potrebne korake za obnovitev diplomatskih odnosov med državama.¹⁰³

Toda v razpadajoči Jugoslaviji za odločne korake na diplomatskem parketu ni bilo več ne volje ne časa. Po-

leg tega se je geostrateški položaj Jugoslavije s koncem hladne vojne občutno spremenil, zato je kot potencialna posrednica v bližnjevzhodnem sporu postajala čedalje manj pomembna.

ZAKLJUČEK

Zapisi Marka Zoreta, ki so nastali na podlagi Danovega pripovedovanja o razmerah v Izraelu, na Bližnjem vzhodu in na globalnem političnem prizorišču, so presenetljivo bogat vir tudi za zgodovino bližnjevzhodne krize, marsikatera od Danovih ocen pa se je v časovni perspektivi potrdila. Sodeč po vsebini Zoretovih zapisov, se je z leti poglobljalo tudi zaupanje med sogovornikoma. V drugi polovici osemdesetih let je Dan posredoval številne informacije in podrobne ocene izraelske politike, pripovedoval je o mirovnem procesu in težavah vladne koalicije laburistov in Likuda, pri čemer so ga najbolj skrbele notranja razklanost in drsenje Izraela v desno ter vzpenjanje političnih »jastrebov«, zlasti Ariela Sharona in Benjamina Netanyahuja. Precej odkrito je govoril tudi o razhajanjih ter rivalstvu med Šimonom Peresom in Jicakom Rabinom, skozi pogovore pa lahko spremljamo tudi postopno evolucijo razmišljanja izraelskih laburistov glede bližnjevzhodnega mirovnega procesa. Zadnji dokument o pogovorih med Danom in Zoretom je datiran s 16. majem 1990, po t. i. mejnem datumu, 17. maju 1990, pa arhivsko gradivo SDV ni več dostopno.

Leta 1990 je Predsedstvo SFRJ odlikovalo Shaikeja Dana z Redom jugoslovanske zastave z lento za zasluge pri razvijanju prijateljskih odnosov in sodelovanja z Jugoslavijo, kar bi lahko razumeli kot znamenje normalizacije odnosov med državami, hkrati pa tudi kot Danovo približevanje Sloveniji, saj mu je bilo odlikovanje na njegovo željo 2. marca 1990 podeljeno v Ljubljani.¹⁰⁴ Tik pred tem je predsednik Predsedstva SFRJ Janez Drnovšek napovedal postopno obnovitev diplomatskih odnosov z Izraelom,¹⁰⁵ vendar je Jugoslavijo, preden je storila ta korak, prehitel razpad. Tajni stiki z Danom so medtem prerasli v slovensko-izraelsko sodelovanje, kot pomembni pa so se pokazali zlasti v procesu slovenskega osamosvajanja.

Izrael je bil za Madžarsko druga država, ki jo je po izvolitvi za predsednika slovenskega predsedstva obiskal Milan Kučan. Njegovo srečanje z izraelskim političnim vrhom oktobra 1990 je bilo urejeno s pomočjo Shaikeja Dana, ki je bil, kot je povedal Kučan, »pripravljen pomagati in zastaviti svojo besedo, da smo prišli v Izraelu do vplivnih ljudi« (Žitnik, 2003). Za te in druge zasluge pri vzpostavljanju, razvoju in krepitvi izraelsko-slovenskega sodelovanja je bil Yeshayahu (Shaike) Dan tik pred smrtjo leta 1994 odlikovan še enkrat, tokrat s Častnim znakom svobode Republike Slovenije.

102 ARS, SI AS 1931, t. e. 2658, m. 6, 1323–1333: Zabeleška o razgovoru saveznog sekretara B. Lončarja sa Aba Ebanom, 28. 10. 1988.

103 ARS, SI AS 1931, t. e. 2658, m. 6, 1454–1456: Vzpostavitev diplomatskih odnosov z državo Izrael, 7. 2. 1990.

104 ARS, SI AS 1931, t. e. 2658, m. 6, 1458.

105 ARS, SI AS 1931, t. e. 2658, m. 6, 1459.

Kučanov obisk v Izraelu oktobra 1990 zaradi jugoslovanskega državnega okvira ni smel imeti formalnega političnega značaja, zato je bil izpeljan v okviru potovanja širše slovenske delegacije v Izrael ob otvoritvi razstave Oskarja Kogoja in odprtju redne letalske povezave med Ljubljano in Tel Avivom. »Medtem ko so potekale te aktivnosti«, se je Kučan ločeno sestal s takratnim predsednikom izraelske vlade Jicakom Šamirjem in vodjo opozicije Šimonom Peresom, da bi jima predstavil slovenske poglede na razpad Jugoslavije in poskusil najti »podporo, da bi preko svojih zvez pomagala, da resnica pride na ušesa tistih, ki so imeli ključ do vrat, kamor je bilo potem treba priti«. V naslednjih

letih so se pogovori vrteli tudi okoli odprave embarga na uvoz orožja v Slovenijo, glede katere se je Kučan sestal z izraelskim premierjem Jicakom Rabinom, ki je Sloveniji obljubil pomoč (Kučan, 2016). Rabin je ob tej priložnosti pripovedoval tudi o razlogih, zaradi katerih se je odločil za mirovni sporazum, ki ga je kasneje stal življenja: »Petdeset let se vojskujem in po petdesetih letih sem tam, kjer sem bil na začetku: v vojni. Ne želim, da moji vnuki živijo enako usodo« (Kučan, 2016).

Izrael je Republiko Slovenijo priznal 16. aprila 1992, čez slaba dva tedna pa so bili med državama vzpostavljeni diplomatski odnosi.

»THE ISRAELI CONNECTION«: SECRET CONTACTS BETWEEN YUGOSLAVIA AND ISRAEL IN THE 1980s

Mateja REŽEK

Science and Research Centre Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: mateja.rezek@zrs-kp.si

SUMMARY

The article deals with the secret relations between Yugoslavia and Israel, which in the 1980s fell prevalently under the domain of the Slovene State Security Services, and which subsequently, during the period of the disintegration of Yugoslavia, evolved into a collaboration between Slovenia and Israel. The first secret contacts were established as early as during the formation of the Jewish state in Palestine and did not lapse even when Yugoslavia severed its diplomatic relations with Israel after the Six-Day War in 1967. In the 1980s, the secret relations were centred on economic and intelligence cooperation, while serving sporadically as a secret channel for political contacts as well. The study relies mostly on previously un-researched archival documents of the State Security Services of Slovenia, which allowed us to investigate the secret contacts in terms of contents as well as methods and tactics of intelligence service operation. The material consulted has also proven to be a surprisingly rich source of information about the history of the Middle-East crisis. The secret Yugoslav-Israeli contacts are analysed within the context of Yugoslavia's foreign policy as well as with regard to the positions of its diplomatic services towards Israel and the Middle-East crisis.

Keywords: Yugoslavia, Slovenia, Israel, paradiplomacy, State Security Services, Mossad, Shaike Dan, Shimon Peres, Edo Brajnik

VIRI IN LITERATURA

ARS, SI AS 1271 – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Republiški družbeni svet za mednarodne odnose (SI AS 1271).

ARS, SI AS 1931 – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Republiški sekretariat za notranje zadeve (SI AS 1931).

DAMSP PA – Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslov Republike Srbije, Beograd (DAMSP), Politička arhiva (PA).

HU OSA – Open Society Archives, Hungary (HU OSA), RFE/RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Subject Files (300-10-2).

Kučan, M. (2016): Milan Kučan, r. 1941, izjava na okrogli mizi z nekdanjimi slovenskimi politiki in diplomati ob znanstveni konferenci »Mednarodni in transnacionalni vidiki jugoslovanske krize in nastanka držav naslednic SFRJ, 1980–1992«. ZRS Koper, 10. 11. 2016. <https://www.youtube.com/watch?v=NnD7Bo7TKtw> (10. 7. 2017).

Bogetić, D. & A. Životić (2010): Jugoslavija i arapsko-izraelski rat 1967. Beograd, Institut za savremenu istoriju.

Brown, C. (ur.) (2004): Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers. London – New York, IB Tauris.

Dornik Šubelj, L. (2011): Prijatelj ali sovražnik? Dokumenti o stikih med Edom Brajnikom in Danom Shaikejem (1944–1980). Viri 32. Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.

Ettinger, A. (1992): Blind Jump: The Story of Shaike Dan. New York, Cornwall Books.

Fawcett, L. (ur.) (2016): International Relations of the Middle East. New York, Oxford University Press.

Halliday, F. (2005): The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology. New York, Cambridge.

Petrović, V. (2006): Jugoslavija stupa na Bliski istok: stvaranje jugoslovenske bliskoistočne politike 1946–1956. Beograd, Institut za savremenu istoriju.

Ramšak, J. (2014): »Socialistična« gospodarska diplomacija: dejavnost SRS na področju mednarodnih ekonomskih odnosov 1974–1980. Annales, Ser. hist. et sociol., 24, 4, 733–748.

Ramšak, J. (2015): Poskus drugačne globalizacije: slovensko gospodarstvo in dežele v razvoju 1970–1990. Acta Histriae, 23, 4, 765–782.

Režek, M. (2013a): Jugoslavija in nastanek Izraela: delitev Palestine in ilegalno preseljevanje Judov (1945–1948). Acta Histriae, 21, 3, 361–376.

Režek, M. (2013b): Jugoslovansko-izraelsko tajno sodelovanje v senci prve arabsko-izraelske vojne in spora z Informbirojem (1948–1953). Acta Histriae, 21, 4, 825–838.

Režek, M. (2014): Vroča jesen 1956: sueška kriza, madžarska vstaja in vloga Jugoslavije. Annales, Ser. hist. et sociol., 24, 4, 601–614.

Žitnik, E. (2003): Prijatelj (6): podlistek. Delo, 30. 8. 2003.

Životić, A. (2008): Jugoslavija i Suecka kriza 1956–1957. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.